РОЗДІЛ 1
УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 811.161.2:[094(=161.2):655.535.4]:81'42]''15/16"
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2026.49.1

ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕДМОВ ДО СТАРОДРУКІВ XVI–XVII СТ.

LINGUODIDACTIC POTENTIAL OF OLD UKRAINIAN PREFACES TO 16TH–17TH-CENTURY EARLY PRINTED BOOKS

Висоцька Т.Й.,
orcid.org/0009-0007-8358-3596
кандидат філологічних наук,
доцент катедри української мови імені професора Івана Ковалика
Львівського національного університету імені Івана Франка

Багнюк Н.В.,
orcid.org/0000-0001-6821-2227
кандидат філологічних наук,
доцент катедри філології
Українського католицького університету

У статті обґрунтовано доцільність використання передмов до стародруків XVI–XVII ст., автентичного джерела вивчення історії української літературної мови, як дидактичного матеріалу в підготовці майбутніх учителів-словесників. З'ясовано, що робота з текстами формує у здобувача освіти навички дослідницького, комунікативного, інтерпретаційного характеру, уміння оцінювати інформацію, добирати тексти відповідно до навчальної мети. Узагальнено різні підходи до аналізу передмов до друкованих видань ранньомодерного часу і простежено, що попри невеликий обсяг ці тексти є змістово й комунікативно завершеними, здебільшого мають чітку структуру та самостійну організацію. Тенденційно аналізовані передмови відображають актуальні для ранньомодерної доби релігійні, політичні, культурні й мовні питання; демонструють рівень письменницької компетентности та освіченості авторів. Висвітлено основні функції передмов – презентаційну, мотиваційну, авторсько-інтенційну та дидактичну – і доведено можливість різноаспектного, зокрема дискурсивного та структурно-семантичного, аналізу під час аудиторної і самостійної роботи. Акцентовано на недостатньому залученні цих текстів у межах викладання курсу з історії української мови. Запропоновано низку вправ на основі передмов, у яких завдання спрямовані на визначення мовних засобів, що реалізують комунікативну організацію тексту, виявлення авторської позиції щодо заміни чи тлумачення малозрозумілих або запозичених слів, осмислення мовних поглядів автора й ролі мови в книжній справі, а також аналіз мовних одиниць різних структурних рівнів. Наголошено, що використання передмов у навчальній діяльності сприяє формуванню лінгвістичної, комунікативної, методичної, соціокультурної та професійної компетентностей студентів, а також поглиблює розуміння процесів становлення української книжної мови, розвитку її лексичної, граматичної та стилістичної систем, а виявлення й дослідження паралельних граматичних форм відображають взаємодію народномовних і церковнослов'янських елементів. Окреслено перспективи розроблення системи навчальних завдань з урахуванням структурно-комунікативної специфіки передмов і створення цифрового корпусу староукраїнських паратекстів із навчально-методичним коментарем.

Ключові слова: староукраїнська мова, стародруки, передмова, паратекст, діалогійність, лінгводидактика, компетентність, навичка.

The article substantiates the expediency of using prefaces to 16th–17th-century early printed books – an authentic source for studying the history of the Ukrainian literary language – as didactic material in the training of future language and literature teachers. It demonstrates that working with these texts fosters students' research, communicative, and interpretive skills, alongside their ability to evaluate information and select texts according to learning objectives. The paper synthesizes various approaches to analysing prefaces in early modern printed editions, revealing that, despite their concise length, these texts are contentually and communicatively complete, mostly possessing a clear structure and self-contained organization. Systematically, the analysed prefaces reflect pressing religious, political, cultural, and linguistic issues of the early modern era, while demonstrating the authors' level of literary competence and erudition. The primary functions of prefaces – presentational, motivational, author-intentional, and didactic – are highlighted, proving the feasibility of multi-aspect analysis (specifically discursive and structural-semantic) during classroom and home work. The study emphasizes the current underutilization of these texts within the history of the Ukrainian language curriculum. A set of exercises based on prefaces is proposed, featuring tasks aimed at identifying linguistic means that realize the communicative organization of the text, determining the author's stance on replacing or explaining obscure or borrowed

words, comprehending the author's linguistic views and the role of language in bookmaking, as well as analysing linguistic units across various structural levels. It is emphasized that integrating prefaces into the learning process fosters students' linguistic, communicative, methodological, sociocultural, and professional competencies, while deepening their understanding of the formation of the Ukrainian book language and the development of its lexical, grammatical, and stylistic systems; moreover, identifying and examining parallel grammatical forms reflects the interaction between vernacular and Church Slavonic elements. Prospects are outlined for developing a system of learning tasks that account for the structural and communicative specifics of prefaces, alongside creating a digital corpus of Old Ukrainian paratexts accompanied by pedagogical commentary.

Key words: Old Ukrainian language, early printed books, preface, paratext, dialogicity, linguodidactics, competence, skill.

Постановка проблеми. Сучасна гуманітаристика значною мірою трансформувалася. Цьому посприяли воєнна реальність, зокрема й тривала інформаційна війна, поступова інтеграція України, її історії і культури в глобальний контекст, невідкладна потреба аргументованих відповідей на складні питання національного порядку денного. Освітній процес не лише віддзеркалює ці трансформації, а й посилює їх. Тому вивчення історії української літературної мови – один із пріоритетних напрямів підготовки майбутніх вчителів-словесників. Для лектора такий курс завжди виклик, адже, з одного боку, потрібно стисло і водночас цілісно скомпонувати теоретичний лекційний матеріал, закцентувавши на ключових етапах мовотворення, визначних персоналіях, культурних осередках, а з іншого – запропонувати промовисті взірці текстів кожного періоду, які б слугували цінним джерелом для вивчення писемно-літературної мови, адже у відповідний історичний період текст був невіддільною частиною суспільного життя і мав виразне практичне спрямування [8, с. 48]. Навчальну діяльність студентів на заняттях з історії мови не можливо уявити без залучення автентичних писемних пам'яток – рукописних і друкованих. Робота з такими джерелами сприяє формуванню навичок контекстологічного та дискурсивного аналізу, застосуванню історико-порівняльного й інтерпретаційного методів, а також історико-антропологічного підходу. Окрім того, опрацювання українських пам'яток різних періодів унаочнює й полегшує здобувачам освіти розуміння шляхів становлення української літературної мови, демонструє правописні норми, взаємодію народномовних і церковнослов'янських елементів, розвиток лексичної, граматичної та стилістичної систем. Загалом залучення текстів на заняттях формує у студентів різні види компетентностей: лінгвістичну, комунікативну, методичну, соціокультурну, професійну, а також дослідницьку та практико-орієнтовану [17, с. 4–5; 16, с. 296].

Наявні навчальні посібники з історії української літературної мови для студентів філологічних спеціальностей переважно містять невеликі фрагменти літописів, ділових документів або полемічних текстів (Н. Бабич [1], О. Ніка [15], Л. Голоюх [5]), натомість передмови до українських стародруків XVI–XVII ст. залишаються недостатньо інтегрованими до практичної частини навчальних курсів. Прикметно, що таким взірцям літературної форми властиві індивідуалізованість та порівняно висока концентрація авторського мовлення, завершеність, лаконічність, здебільшого чітка структура і здатність відображати суспільно-культурну й мовну картину ранньомодерної доби.

Постановка завдання. Мета статті – розкрити лінгводидактичне значення передмов українських стародруків XVI–XVII ст. у процесі вивчення дисципліни «Українська літературна мова в історичному аспекті» та окреслити можливості їхнього використання для опанування мовотворчих процесів ранньомодерного періоду на практичних заняттях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження передмов до різножанрових і різностильових текстів має значну історіографію. У 80-их рр. XX ст. однією з перших цей жанр в мовознавчому аспекті вивчала І. Чепіга. Проаналізувавши передмови й післямови, їхню функцію, вчена вказала на просвітницьку й дидактичну мету авторів і зауважила, що ці літературні форми мали синкретичний характер, адже поєднували елементи різних жанрів [28].

Серед сучасних досліджень виокремимо роботи Г. Наєнко, у яких йдеться про структурно-семантичний, комунікативний і дискурсивний аналіз наукових текстів ранньомодерного періоду, зокрема й передмов [11, 12]. М. Сокол пропонує вивчення паратекстуальних функцій передмов [23, 24]. О. Ніка в межах дослідження староукраїнських полемічних рукописних і друкованих пам'яток XVI–XVII ст. опрацьовує із дискурсивного погляду передмови [13, 14]. І. Фаріон у монографії «Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XVI–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива» аналізує передмови канонічних, полемічних і проповідницьких творів із метою простежити рецепцію староукраїнської мови, мовну свідомість авторів [25, с. 402–440]. Р. Рахімов вивчає

паратекстуальні елементи на основі передмов XVI–XVII ст. [20].

Як бачимо, науковці прагнуть не лише охарактеризувати мовні й мовленнєві особливості передмов, а й окреслити роль автора цієї структурної частини книги, означити його оцінку щодо мовного питання тогочасної епохи, у якій він жив і працював, його роздуми над темою книги чи перекладу та ін. Попри низку праць, присвячених різноаспектному дослідженню передмов, їхня роль як дидактичного матеріалу потребує спеціальної уваги, як і можливості більш ефективно використовувати ці тексти в навчальній практиці. Це зумовлює актуальність нашої розвідки.

Виклад основного матеріалу. Ефективне засвоєння навчального курсу з історії мови[1] можливе за умови органічного поєднання лекційних і практичних занять. Аналіз наукових робіт засвідчує, що зауваги до вивчення історії української літературної мови у закладах загальної середньої та вищої освіти неодноразово висвітлювалися у працях Н. Бабич [1], Т. Видайчук [3], Л. Гнатюк [4], У. Добосевич [7], О. Ніки [15] та ін. Уважаємо слушним міркування Н. Бабич, про те, що практичні заняття з історії української мови «потребують постійного уточнення і доповнення, бо історія відкриває нові сторінки свого поступу, які не можуть оцінюватися суб'єктивно: тільки ставши об'єктом практичного пізнання багатьох фахівців, вона промовить сучасникам і нащадкам правду» [1, с. 3]. Якщо лекції забезпечують теоретичне осмислення закономірностей розвитку української мови, то практичні заняття дають можливість перевірити й поглибити ці знання шляхом аналізу текстів-першоджерел[2], у яких безпосередньо відображено історичні мовні процеси. У такий спосіб студенти не лише спостерігають за історичними змінами мовної системи, а й аналізують, намагаються інтерпретувати контексти на конкретному матеріалі.

Одним із найефективніших засобів такої інтеграції є робота з автентичними текстами українських стародруків XVI–XVII ст. – передмовами до граматик, лексикографічних праць, полемічних, богословських видань та ін. Для практичних занять, на наш погляд, саме такий жанр доречний, адже, з одного боку, сприяє формуванню у студентів-філологів навичок читання і тлумачення давніх текстів, лінгвістичного аналізу мовних явищ на різних рівнях, умінь використовувати писемну пам'ятку як джерело досліджень з історії мови, а з іншого, за словами І. Чепіги, має вагоме значення для «вивченні історії культури в цілому» [28, с. 17].

Передмови до українських стародруків XVI–XVII ст. у період розвитку книгодрукування набувають популярності, хоч ця практика була глибоко вкорінена ще в рукописну книжну традицію. І якщо в кириличних давньоукраїнських рукописах ці частини були типовими і призначалися для світського читання, але супроводжували здебільшого канонічний виклад, то вже в стародруках мали ознаку «обов'язкового атрибуту» [28, с. 16–17]. Більшість із цих малих форм зазвичай містить основні структурні елементи тексту (вступна частина, основна й заключна), однак зміст і мовне тло різниться ідеєю, метою, а подекуди і може не мати тісного зв'язку безпосередньо з основним текстом, до якого ця передмова написана [28, с. 17].

Щодо визначення терміна *передмова*, то є кілька тлумачень: «Вступна стаття до наукового, художнього або іншого твору, написана самим автором або кимсь іншим, яка містить попередні пояснення і зауваження» (СУМ, Т. 6, с. 170). У «**Літературознавчому словнику-довіднику»** вказано, що *передмова* – це «вступна стаття до книги, написана автором, упорядником, літературознавцем з метою зорієнтувати читача у змісті видання» [10, с. 530]. Якщо говорять про наукові видання, у яких одним із факультативних компонентів є передмова, то зауважують, що передмова не є тотожна поняттю вступної частини до книги, бо для передмови є суттєвими кілька ознак, як: самостійна форма тексту, для якого значущим є розкриття суті, специфіки видання, у передмові зазвичай зазначають і обумовлюють структуру, мову, стиль твору, його жанрову специфіку, зумовленість видання і що важливо, «будь-який вид передмов покликаний налаштувати читача на зацікавлене й небайдуже сприймання книги» [6, с. 386–389]. З огляду на різні теоретичні напрацювання про дефініцію передмови в роботі її тлумачимо, як завершений текст, що виконує своєрідне завдання, – підготувати читацьке сприйняття до цілісного осягнення змісту праці.

Передмову, як і інші частини, що супроводжують основний текст видання, зараховують до паратекстуальних елементів. Термін *паратекст* увів французький науковець-літературознавець

1 Зміни в навчальних планах до ОПП зумовлюють і модифікацію у викладанні лекційних і практичних занять. У ЛНУ ім. Івана Франка для дисципліни «Українська літературна мова в історичному аспекті» у межах ОПП Середня освіта (українська мова і література) першого бакалаврського рівня вищої освіти для здобувачів зі спеціальності 014 Середня освіта з загальним обсягом 90 год передбачено 48 лекційних і 16 практичних год.

2 Поділяємо думку науковців, що на практичних заняттях організацію роботи над текстом варто проводити у двох напрямках – із погляду його граматичної природи й комунікативного потенціалу [17, с. 88].

Ж. Женнет у вступі до монографії «*Paratext. Thresholds of interpretation*» («Паратекст. Межі інтерпретації»). Учений, згадуючи напрацювання Борхеса, означив її як '*передпокій*', «що надає широкій аудиторії можливість або увійти всередину, або повернутися назад» (переклад наш – Н. Б., Т. В.) [30, с. 2].

Українські й зарубіжні дослідники зауважують про неоднорідність структури, виражальних засобів і форм передмов, що залежать від жанру, часу, місця написання основного тексту [20], а Ж. Жаннет стверджує ще й про те, що «ступінь їхньої значущості також може істотно варіюватися...» (переклад наш – Н. Б., Т. В.) [30, с. 3].

У літературознавстві і мовознавстві передмови визначають як окремий жанр з мовленнєво-комунікативною формою [22, с. 43–44], для якої характерні дві функції: передати інформацію і водночас транслювати авторську інтенцію, або авторську інтерпретацію тексту, його задум [30, с. 221].

Аналізуючи наявні навчальні матеріали з вивчення історії мови, зауважуємо, що нечисленні пропоновані вправи, які передбачають роботу над передмовами, здебільшого зорієнтовані на виявлення або особливостей церковнослов'янської мови української редакції у граматиках, або опрацювання передмов до словників – пояснення їхньої реєстрової частини, або самостійне прочитання передмов до кириличних стародруків [1, 15[3]]. На наш погляд, робота безпосередньо з історичними текстами допомагає студентові не лише загально характеризувати джерело (визначати стиль, жанр, ідейну спрямованість, авторство), а й працювати безпосередньо з мовою тексту – аналізувати елементи мовної системи, а також інтерпретувати текст, вивчати «суспільно-історичний зміст, сприйняття якого залежить від знання тих параметрів, що є власне дискурсивними» [8, с. 49, 52].

Серед переліку тем дисципліни «Української літературної мови в історичному аспекті» є лекція, присвячена загальним тенденціям розвитку української літературної мови у XVI – першій половині XVII ст. як національного чинника[4], питанням ролі персоналій, інтелектуалів того часу у ключових мовотворчих і не тільки процесах, поширенню книгодрукування, розквіту літератури українською книжною мовою, а відтак робота з рукописними і друкованими текстами сприяла б розумінню цих процесів. Окрім того, звертаємо увагу на передмови як окремий жанр (І. Синиця пропонує виділяти цей паратекстуальний елемент як жанр, що характеризується комунікативною метою [22]), що є відносно самостійною літературної формою, невеликою за обсягом і доступною в авдиторному і позаавдиторному опрацюванні[5]. М. Сокол пропонує розглядати передмови як «функціональний комунікативний компонент паратексту», що, на думку дослідниці, є доповненням, додатком до основного тексту, у передмові автор експлікує власні інтенції щодо написання твору загалом, висловлює особисті думки, роздумує над текстом [25, с. 312].

Отож передмови середньоукраїнського періоду є частинами різних за стилем текстів, які «набувають певних видових форм (власне передмов, прологів, звернень «від автора», «преамбули» юридично-правових документів, «прелюдій» до розмов у повсякденному спілкуванні та ін.» [22, с. 46], стають простором «живої думки», на відміну від основного тексту [19, с. 47], якому властива певна композиційність, змістова наповненість, мовне оформлення, що відповідало жанрово-стильовій специфіці видання.

На прикладах українських передмов XVI–XVII ст.[6] (а це тексти полемічної, ораторсько-проповідницької, релігійної літератури) можемо запропонувати здобувачам освіти кілька завдань, що охоплюють як лексико-семантичну, так і граматичну, стилістичну характеристику пропонованого фрагмента, а також передбачають його аналіз з погляду дискурсивного підходу.

На сучасному етапі науковці в межах дослідження різностильових і різножанрових текстів ранньомодерного періоду найчастіше простежують формування комунікативної ситуації у передмовах, прослідковують діалог між адресантом (автором, укладачем чи перекладачем) й адресатом [12, 18, 19, 20], що реалізується за допомо-

[3] Лінгвістичний аналіз староукраїнських текстів XIV–XVIII ст., запропонований у праці О. Ніки, видається одним із найповніших і деталізованих, адже передбачає дослідження жанрово-стильових, комунікативних ознак тексту, виявлення мовних норм різних рівнів, а також характеристики лексики і фразеології [15, с. 289–293].

[4] «Українське слово в усі часи ставало першопочатківцем національного відродження через феноменальну психологію індивідуумів-геніїв, порушуючи певним чином природний розвиток історико-культурних умовин і пульсуючи проти течії , яка аж ніяк не збігалася з нормальним станом нації» [26, с. 12].

[5] Усі запропоновані тексти передмов доступні в онлайн форматі (Стародруки зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького https://dlib.ucu.edu.ua/collections/show/2#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-1989%2C-305%2C7625%2C6080; Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000589).

[6] Досліджуючи передмови київської метрополії, А. Новак влучно констатує про важливу роль цих текстів у ранньомодерну добу, адже вони різноаспектно зображують постаті основних учасників цього часу, а саме авторів – від рівня їхньої освіченості, письменницького хисту до культурного світогляду, а також дають змогу простежити «їхні амбіції та спосіб мислення. Тексти, що відкривали рамку друкованого твору й ширше обґрунтовували потребу видання книг, слугували засобом комунікації для видавців. У них вони представляли власні переконання, іноді захищали приватні інтереси, водночас розкриваючи власну стратегію функціонування в умовах ринкової конкуренції та в конфесійно різнорідному середовищі» (переклад наш – Н. Б., Т. В.) [31, с. 33].

гою різноманітних мовних засобів. Завдання, що передбачає роботу з ілюстративним матеріалом – передмовами – спрямоване на виявлення та пояснення засобів реалізації комунікативної організації тексту, зокрема за допомогою використання особового займенника «ти/ты»***:*** ***«Ты****2 заС ласкаве ьный принявши, насъ в4 млт&вах4 свои(х), не препоминай»* (Теод. Соф., без нум.), дієслів у формі 2 ос.одн. наказового способу: «*...самъ недостатокъ мой* ***исполнѯй,*** *або мене голого словы, и розумом неўзброеного са(м) заступи(в)ши* ***о(т)повэдай»*** (W(т)писъ, с. 3); *«...не в гнэвэ прочитати* ***не полени1йсz»*** (W(т)писъ, с. 4); «***Даруй*** *ми то прочитати*» (Лэк., без нум.), *«...****роскохай*** *же ся в то(м)»* (Лэк., без нум.), «*И найменшій грэх тут* ***поправуй»***… (Лэк., без нум.); переходових форм (автор використовує дієслівні особові форми І особи множини, таким чином посвячуючи і читача, і себе одній справі – спільній позиції[7]): «*если малое начинье* ***подамо*** *ему, малыи талантъ* ***пріймемъ***» (W(т) писъ, с. 4); «*где также w(т)цами длz ичтивости* ***зовемw»*** (Требник, 1695, с. 2). О. Ніка вважає, що діалогійні відношення є особливістю староукраїнського полемічних трактатів XVI ст., які виявляємо і в передмовах, а це, як зазначає науковиця, «мобілізує до відповіді кожного» [14, с. 8].

Ще однією особливістю у формуванні комунікативній ситуації є встановлення контакту, а в передмовах це маніфестується за допомогою звертання до адресата. Останній може бути названий узагальнено, зокрема словом чительник/читатель: «*Възлюбленный Читателю»* (Євангеліє, 1665, др-ня Сльозки, G зв.). Іноді звертання до читача в шанобливій формі фіксуємо не з самого початку, а в середині тексту: «*w* ***сщ&енный*** *читателю»* (Требник, 1695, с. 3); «***ст&обливый*** *читателю»* (Требник, 1695, с. 3); «*вэдати кождому з васъ пристоит,* ***бг&бойные сщ&енници и дізкони****, которымъ таz книжка длz w(т)правова(н)z ст&ыхъ бж&их справъ, власне належитъ»* (Мол.Тр., 1606, с. 2). Звертання часто супроводжується епітетами, що зменшує дистанцію і посилює зв'язок між автором і читачем, слугуючи засобом актуалізації категорії гоноративности [18]. Прикметно те, що маркери ввічливого ставлення автора передмови до постатей різного ієрархічного рівня – від вищого духовенства (як-от, Петро Могила) до діячів нижчого рангу – виявляються на кількох рівнях: **графічному** (використання великої літери в імені) та **змістовому** (через метафоризацію праці, зокрема порівняння його Требника зі «*скарбом*»): «*… выбралося з Великого Требника Кіевского,.. добре зсумованый и ^скоригованы(й),.. выдал на све(т)* ***якw золотый скарбъ****, Ст&ои памzти* ***ПЕТРЪ МОГИЛА»*** (Требник, 1695, 3 зв.). Отже, завдання для студентів формулюємо так: ***З'ясуйте засоби вербалізації категорії гоноративности в передмовах до стародруків.***

Важливим етапом аналізу українських передмов XVI–XVII ст. у студентській аудиторії є дослідження причин створення та друку праці. Завдання може бути сформульовано так: Напр., ***Виявіть приклади, що засвідчують авторські наміри надрукувати книги: «****…ижъ длz тыхъ причинъ... небезпрацэ и #трудности е4стъ выдрукована... якосмо мы народъ рискій вэру ст7ую хр&(с)тианскую принzли, и ^межи и4ншимими ст&ми писмы и книгами, цр&кви ст&ои належачими. и ^тую книгу порzдковъ црк&овныхъ wдержали, ажъ и ^до сего часу в земли нашои друкована не была»* (Мол.Тр., 1606, с. 2). Така тенденція прослідковується в передмовах XVII ст.; зазвичай автори обґрунтовують необхідність розвитку й поширення друкарської справи, фактично виступаючи провідниками та популяризаторами книговидання свого часу [19, с. 48].

Фактичний матеріал презентує лексику книжного і некнижного походження. За нашими спостереженнями, студенти охоче і з зацікавленням характеризують лексику. Очевидно, це пов'язано насамперед із пререквізитами курсу, що передбачають відповідний рівень базових знань і підготовки здобувачів освіти з лексикології, а отже вправи з лексичним матеріалом, пошук, тлумачення значень незрозумілих слів за допомогою історичних словників на практиці не становитиме труднощів. Зокрема, було б доцільно зорієнтувати студентів на такий вид завдань: ***Прокоментуйте приклади додавання староукраїнських відповідників запозиченої чи маловживаної лексики***: «*…седми Таемни(ц) свои(х) Бозски(х), а4лбо седми Сакраментw(в), которыми жаде(н) и(з) найможнэши(х)* ***поте(н)татw(в)*** *а4лбо раче(и)* ***всего свэта панw(в)*** *шафовати не можетъ»* (Требник, 1695, с. 1). Пошуки українських відповідників запозичених лексем демонструють мовленнєву діяльність автора [13, с. 270–271]. Як правило, формально-синтаксичним маркером лексичної адаптації, тлумачення іншомовного слова є сполучник або, який виступає в пояснювально-ототожнювальній функції. Окрім того, фіксуємо в досліджуваних пам'ятках функціонування двох типів голосування: міжрядкове або мар-

[7] Г. Наєнко у спостереженнях за науковим дискурсом зауважує, що такі виражальні засоби творять «колективну самоідентифікацію у розвитку мовної свідомості вчених» [11, с. 12].

гінальне. Щодо останнього, то виявляємо особливий авторський графічний спосіб подачі заміни слова (' – дужка над кожною літерою). Ще одним типом завдання, на нашу думку, може бути таке: ***Проаналізуйте наведені речення та з'ясуйте, як автор здійснює лексичну адаптацію іншомовного слова/терміна: відшукайте випадки заміни або підбору українських відповідників (питомих замінників) іншомовних слів, зверніть увагу на графічне оформлення запозичень:*** «*...в другои рекома оборону того сеноду заперъ. сенодо(м) и сенодовыми дёзми называючи, якуюсь* ***ўнию»*** (на полях – згоду) (Філалет, с. 4); «*…и што ее за* ***трактаты*** *зрозрезными од митрополита греческои релёи людми попередили»* (на полях – постатонов) (Філалет, с. 4). У наведених цитатах із передмов спостерігаємо витлумачення тих слів, які, на думку О. Ніки, могли впливати на інтелектуалізацію староукраїнської літературної мови, розширювати її лексикон, а пошуки відповідників рідною мовою виявляли «ступінь її семантичного і граматичного опрацювання» [13, с. 273].

Окрім того, пропонуємо студентам дослідити в передмовах побутування стійких сполук: «*Если1 тоеэ працы и дэла нашего правым судіею и зычливым пріzтеле(м) бы1ти захочеш. Памятаючи на тое,* ***же не все можемо што хочемо»*** (Апостол, 1639, с. 5), афористичних висловів: «*сэдина му(д)рост члк&у wздобленныи*» (Требник, 1695, с. 2); «*Слова силы речwмъ не придаютъ*» (Апостол, 1639, с. 11); «*…каждому латвэй в4 людскомъ wцэ трэску и зэло wбачити нэжъ в своемъ трамъ и колоду*» (Апостол, 1639, 12 зв.).

Передмови до полемічно-публіцистичних та релігійних творів рясніють афоризмами, моральними приписами, що було характерне для тогочасної літературної традиції.

Окрему увагу слід приділити лексико-семантичному аналізові фрагменту тексту барокового письменника, відомого гомілета-проповідника К.-Т. Ставровецького, який у «Зерцалі богословія» вводить у передмову невеличний словник, що так і називає «**Лехикон албw трудныхъ словъ** выкладъ в тои книзэ», у якому йдеться про трактування незрозумілих, із погляду автора, слів для майбутнього читача: «*Театрум: поз0р видwк; фѢзи(с): естество або прироженz*» (Зерцало, с. 5).

Автори передмов вдаються і до залучення міжмовних термінологічних паралелей, що свідчить про їхнє прагнення до максимальної понятійної точності: «*Часо(м) бо вэм посполите, спроста зовутсz Попы2, албо Па1ппы, з Сурейска по(п) албо па1ппы, толкуютсz w(т)ченку, по турецку тое(ж) зоветсz Баба2, по халдейску и єврейску Авва, ... а по полску опzтъ, тоеж по грецку зоветсz Архемандри(т), тоес(т) Началникъ паствэ»* (Требник, 1695, 1 зв.). Тут швидше йдеться про освіченість автора, його знання, які він здобув. Уважаємо, що в такий спосіб автор намагається догодити читачеві, аби він зумів обрати те слово, відповідник, який для нього буде зрозумілішим. Робота над лексичним матеріалом – важлива ознака цих паратекстуальних елементів, що демонструє бажання автора зробити основний текст доступним, який би легко сприймався: «*В нэкоторыхъ словахъ Словенскихъ по руску нэзко при1крэй врмzчи(х)* ***тра(н)спозиціэ*** *заживалисмо: яко ибw твое мэсто твое бо* ***w$бщество****, мэстw,* ***wбщеніе****. И проче»* (Апостол, 1639, без нум.). Такі коментарі й робота над словом означали не лише індивідуальне бажання автора бути почутим і досяжним більш широкому колу читачів, що теж є виявом писемної комунікації з адресатом, а, як слушно припускає І. Фаріон, відображали «загальний стан суспільства, що через незнання слов'янської мови […] з практичних міркувань потребувало перекладів релігійної літератури доступною мовою, і водночас суспільство виявляло неготовність до цього на рівні самої інтелектуальної еліти» [25, с. 405].

Передмови до стародруків означеного періоду дають змогу також простежити особливості мовної свідомости[8] авторів середньоукраїнських текстів, на чому акцентували Г. Наєнко, О. Ніки, І. Фаріон та ін. На практичних заняттях важливо показати, що реконструкція мовної свідомості автора передмови дає змогу увиразнити соціокультурний контекст доби, простежити процеси формування наукового знання та становлення норм публіцистичного й академічного письма. На це також звертає увагу Г. Наєнко і зазначає, що автори, переписувачі й перекладачі тогочасних передмов та післямов не лише відтворювали наявні мовні практики, а й формували та поширювали нормативні настанови, закладаючи підвалини становлення наукового стилю, власне наукового текстотворення [11, с. 10, 12].

Відповідь на питання, якою була **мовна свідомість** носіїв староукраїнської мови, а краще сказати інтелектуалів того часу, словесників, книжників, тих, хто творив та формував еліту суспільства, можемо дешифровувати і з текстів

[8] Термін *мовна свідомость* як «вияв мовної рефлексії над мовою» [29, с. 142–143] неодноразово витлумачено у працях істориків мови, лінгвокультурологів і не лише, у нашій розвідці опираємося на дослідження І. Фаріон, яка зазначає, що суттю мовної свідомости є роздуми над мовою, але не просто розважання, а міркування, що складається з суперечностей і «мимовільного чи вольового аналізу свого психолінгвістичного стану» [25, с. 97].

передмов, у яких неодноразово йшлося передовсім про роздуми над мовопрактикою: «Це оцінні судження про мову, уявлення про легкість або складність тих чи інших мов і т.п. Такі уявлення є виявом узвичаєних етнічних та етноцентричних стереотипів» [29, с. 152]. Наприклад, К.-Т. Ставровецький так розмірковував про мовну канву свого трактату: «*Вэдай и тw ласкавыи чителнику для чого покладалося в тои книзэ* ***простый язикъ*** *и* ***словенскїй,*** *а не все по просту. Та причина есть по словенскїйся клали слова б(г) словцовъ и доводы писма с(т)агw а другое ижъ слова нэкоторїи словенскогw языку трудныи на простыи язык также не дацно понzтыи яко тw качество або якости по просту, и много таковыхъ найдуетсz, лечъ простакови все криво хотzй и напростэйше, а мудрїи и кривое справити може*» (Зерцало, с. 2). Такі мовні судження свідчать про те, що автор швидше вдається до захисту, виправдань перед читачами, чому саме в такому мовному ключі хотів донести догматичні релігійні проблеми [25, с. 412].

Ще одним яскравим прикладом використання мовної поліфонії є вступне слово до Учительного Євангелія П. Могили, у якій він чітко розмежовує використання двох мовних систем: «***Діалектом Грецки(м)*** *в Поученю Ev(г)лскомъ, пот0мъ* ***Рускимъ****... абы повторе* ***руским Діалектом*** *з друкарнэ иж нашеэ Печерскоэ на свэт показалосz ...*» (УЄ 1637, 3 зв.); або ж в іншому Учительному Євангелії 1616 р. читаємо про авторське бачення і ставлення до словенської мови як такої, що є незрозумілою і яку слід замінити на мову *руську*, що є рідною (цей глотонім автор означує за допомогою займенника наша): «*Неумэстность* ***языка слове(н)ского****..., мнwги(м) мало потребе(н) и непожиточе(н) ставшися, знову переложе(н)емъ его* ***на язы(к) на(ш) пр0стый рускій****, якобы з мертвы(х) вскрешо(н)*» (УЄ 1616, без нум.). Тому завдання на практичному можемо вибудувати за таким алгоритмом: ***На основі матеріалу передмови проаналізуйте мовну рефлексію автора.*** Або інший приклад вправи: ***За мовними розмислами авторів передмов чи можемо визначити мовну ситуацію епохи? Якими аргументами автор захищає чи обґрунтовує вживання обраної мови?*** Доцільно запропонувати під час практичного заняття укласти таблицю, у якій студенти мають дати відповіді на наступні питання: **Мовна дійсність** *(які мови згадано, який їхній статус?),* **Мовна свідомість** *(авторська оцінка, позиція, мотиви),* **Мовні міркування** *(аргументи на користь обраної мови*), наводячи водночас цитати з тексту і власний коментар.

Цікавим є спостереження Г. Яворської та інших соціолінгвістів, що мовна свідомість може виявлятися дворівнево, якщо перший пов'язаний із розумінням мовної практики в певний часовий період, так, як це сприймає соціум [2, с. 77; 29, с. 152], то інший – «із механізмом мовних прескрипцій будь-якого рівня» [29, с. 152], тобто із пошуком і вибором мовних норм, що часто супроводжувався мовним паралелізмом іменникових і не тільки форм як природного процесу мовної системи «як конкретно-історичного явища» [9, с. 84]. Одним із яскравих виявів варіантности є власне морфологічна, особливо це стосується парадигми відмінювання іменників чоловічого роду в давальному відмінку однини. Як відомо, закінчення -ови/-еви початково було характерним для іменників з колишніми основами на -*ŭ. За спостереженнями істориків мови, ці флексії швидко поширилися у церковнослов'янській мові на іменники чоловічого роду з основами на *-ŏ- [27, с. 242]. У наших прикладах фіксуємо непослідове використання цього закінчення, а радше паралельне вживання закінчення -у/-ю та -ови/-еви як в іменниках істот, так і неістот, як у власних, так і загальних назвах, а також в іменниках з історично м'якими основами. Прикметно, що приклади використання паралельних закінчень, а часто це виявляємо в одному й тому самому тексті, засвідчують, з одного боку, прагнення авторів до пошуків удосконалення, унормування граматичної будови мови, а з іншого – показують чужомовні впливи: «*Если1 есть подобныи* ***Петрови*** *с(т)му Верховному* ***Ап(с)лу*** *или* ***Iwсифу*** *с(н)емшему І(с)а съ к(р)ста*» (Тріод цв., 1663, без нум.); «*Принесли* ***Д(в)дови Ц(р)еви*** *своему ми тебэ»* (Тріод цв., 1663, без нум.); «*Пану* ***Богданови Стетневичови ротмистрови Дворянинови»*** (УЄ 1637, с. 3); «*Вэчному* ***огневи*** *назэденїе w(т)дати можете»* (УЄ 1637, с. 13); «***Петрови и добродёеви*** *вели1це м(л)тивому»* (Апостол, 1639, с. 2); «***Родичови*** *твоему, с(т)оэ памzтэ, Сїмewну Могилэ, великому воеводэ и Господару земль Молдавских»* (Апостол, 1639, 7 зв.); «***Чителникови*** *побожному и ласкавому»* (Апостол, 1639, с. 11). На наш погляд, на основі текстів передмов доцільно було б вивчати й аналізувати особливості відмінювання, наприклад, іменників, тому пропонуємо таке завдання: ***Дослідити парадигму іменника чоловічого роду і з'ясувати, які закінчення закріпилися в сучасній українській мові як нормативні, а які перейшли до категорії архаїзмів чи діалектизмів?***

Загалом морфологічна варіантність – типове явище у староукраїнських передмовах, а це і прийменниково-іменникові конструкції, і дієслівні форми, і варіанти в межах службових частин мови,

що засвідчує загальні тенденції у розвитку граматичної системи української мови того часу і, як нам видається, теж може бути предметом аналізу на практичних заняттях не лише з вивчення історії української мови, а й з історичної граматики.

Висновки і перспективи дослідження. Аналіз передмов до стародруків XVI–XVII ст. демонструє, що ці невеликі за обсягом тексти є завершеними й важливими елементами творів, адже мають чітку комунікативну спрямованість та самостійну змістову організацію. Вони відображають актуальні для своєї доби релігійні, політичні, культурні й мовні питання, водночас виконуючи різні функції: презентують книгу, мотивують її видання, розкривають авторську інтенцію та реалізують дидактичні настанови. Це дає підстави розглядати передмову як відносно самостійний текст, що може бути предметом різноаспектного аналізу – від дискурсивного до структурно-семантичного.

Залучення аналізованих передмов до практично-семінарських занять з історії української мови розширює можливості роботи з давніми текстами як дидактичним матеріалом. Запропоновані зразки вправ спрямовані на формування в студентів навичок текстового й мовного аналізу: визначення авторської позиції та комунікативної мети, виявлення особливостей мовного оформлення, осмислення ставлення тогочасних авторів до мовних питань і ролі мови в книжній справі, а також виявлення правописних норм окресленого часового періоду. Такий підхід сприяє не лише засвоєнню навчального матеріалу, а й формуванню професійних компетентностей майбутніх учителів-словесників, зокрема вміння працювати з історичними текстами та інтерпретувати їх у мовному й культурному контекстах.

Перспективу дослідження передмов, як і інших паратекстуальних елементів, написаних староукраїнською мовою, вбачаємо в розробленні системи завдань з урахуванням їхньої структурної-комунікативної специфіки, а також у майбутньому у створенні цифрового корпусу паратекстів із навчально-методичним коментарем.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ:

Апостол Апостол, Львів, 1639 р., друкарня Михайла Сльозки. Ч. 1. URL: https://dlib.ucu.edu.ua/items/show/20#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-1989%2C-305%2C7625%2C6080

Зерцало Транквіліон-Ставровецький Кирило. Зерцало богословия. Унів, 1692. 104 с. URL: https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/5247#?c=0&m=0&s=0&cv=0

Лэк. Лэкарство на оспалий умисл чоловічий / упоряд. Дем'ян Наливайко. Острог: Друкарня К. К. Острозького, 1607. [183] арк.; 4°. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000298

Мол.Тр. Молитовник (Требник), Острог, друкарня К. Острозького, 1606 р. URL: https://dlib.ucu.edu.ua/items/show/140#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-222%2C-535%2C5915%2C4716

W(т)писъ Клірик Острозький. Отпись. На лист... отца Ипатіа, Володимерского і Берестейского епископа. 1598. [57] арк.; 4. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000589

СУМ Словник української мови : [в 11 т.] / редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.]. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 6 : П-Поїти / ред. тому: А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. 1975. 832 с.

Тед.Соф. Феодосій Сафонович. Виклад о Церкві. Київ: Друкарня лаври, 1667. URL: https://archive.org/details/u1667fsi/page/n1/mode/2up

Требник 1695 Требник, Львів, друкарня братства, 1695 р. URL: https://dlib.ucu.edu.ua/items/show/86#?c=&m=&s=&cv=&xywh=-222%2C-535%2C5915%2C4716

Тріод цв. 1663 Львів, друкарня братства, 431 арк. УЄ 1616 Евангеліе учителное, албо казаня на кождую неделю и свята урочистыи. Єв'є: Друкарня Вільнюського братства, 1616. [4], 173, 351 с.; 2°. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000067

УЄ 1637 Евангеліє учителное, албо казаня на кождую неділю и свята урочистыі. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1637. [18], (або [16]), 1031 с. : іл.; 2°. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000059

Філалет Філалет Христофор. Апокрисис, албо Отповідь на книжкы о съборі Берестейском, 1598–1599. 222 арк.; 4. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000589

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. Практичний курс: Навчальний посібник. Львів: Світ, 1993. 376 с.

2. Бибик С. Мовна свідомість і стилі спілкування в повсякденні. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2015. Вип. 38. С. 77–81.

3. Видайчук Т. Аспекти історії української мови як засіб формування національної ідентичності та історичної пам'яті. *Український педагогічний журнал*. 2022. № 2. С. 48–63. URL: https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-2-48-63 (дата звернення: 23.08.2026)

4. Гнатюк Л. Історико-мовні міфи як загроза українській ідентичності *Мовознавство*. 2025. № 3. С. 93–102. URL: https://doi.org/10.33190/0027-2833-342-2025-3-006 (дата звернення: 23.08.2026)

5. Голоюх Л. В. Історія української літературної мови. *Для студентів факультету філології та журналістики. Спеціальність 035 «Філологія».* Освітньо-професійна програма «Українська мова та література. Світова література»: [*навч. посібник*]. Луцьк: Надстир'я, 2021. 140 с.

6. Дащенко Н. Л. Науковий текст: оформлення й редагування : навчальний посібник. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. 432 с.

7. Добосевич У. Деякі уваги до викладання історії української літературної мови. *Теорія і практика викладання української мови як іноземної*. 2017. Вип. 13. С.248–256.

8. Зубов М. І. Слов'янські повчання проти язичництва в лінгвотекстологічному висвітленні: дис. … д-ра філол. наук: 10.02.03. Слов'янські мови. Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова, 2005. 482 с.

9. Коць Т. Явище варіантності в історії літературної мови. *Мовознавство*. 2016. № 2. С. 82–91.

10. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Ковалева, В. І. Теремка. Київ: Академія, 2007. 751 с.

11. Наєнко Г. Епістемічні смисли «Граматики» Мелетія Смотрицького / *Писемні пам'ятки : сучасне прочитання* / Відп.ред. Г. Дидик-Меуш. Львів: Інститут українознавства ім.І.Крипякевича НАН України, 2011. С. 9–16.

12. Наєнко Г. М. Структурно-семантичні та функціональні параметри староукраїнського наукового тексту XVI–XVIII ст.: дис. … д-ра. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2014. 482 с.

13. Ніка О. І. Глоси у староукраїнській полеміці кінця XVI – початку XVII ст. крізь призму дискурс-аналізу. *Studia Linguistica*. Вип. 2/2009. С. 269–275.

14. Ніка О. І. Діалогізм в історичних вимірах староукраїнського часу: W(т)писъ Клирика Wстро(з)ского / Підгот. наукового дослідження, тексту, покажчиків О. І. Ніка. Київ: Освіта України, 2016. 238 с. (XLIV с., 63 л., 66 с.).

15. Ніка О. І. Історія української літературної мови: навчальний посібник. Київ :ВД «Освіта України», 2014. 332 с.

16. Овсієнко Л. М. Лінгводидактичні засади навчання лінгвістики тексту майбутніх учителів української мови і літератури на компетентнісній основі. *Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. Новітні засоби навчання: проблеми впровадження та стандартизації.* С. 294–306.

17. Овсієнко Л. М. Методика навчання лінгвістики тексту майбутніх учителів української мови і літератури на засадах компетентнісного підходу: дис. … д-ра пед.наук : 13.00.02. Київ, 2018. 489 с.

18. Олешко Ю. Гоноративність у передмовах до проповідницьких збірників А. Радивиловського. С. 94–104. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ad5fd134-28b1-4f0c-b731-196db3266522/content (дата звернення: 23.08.2026)

19. Олешко Ю. Дискурсивні особливості передмови до «Книги о священстві» Іоанна Златоуста (Львів, 1614). *Наукові записки НаУКМА. Мовознавство*. 2018. Том 1. С. 46–49.

20. Рахімов Р. (2025). Дискурсивний аналіз українських передмов кінця XVI–XVII СТ. *Мовні і концептуальні картини світу*, *2*(78), 164–178. URL: https://doi.org/10.17721/2520-6397.2025.2.09 (дата звернення: 14.08.2026)

21. Синиця І. А. Мовна особистість автора у науково-гуманітарному тексті XIX ст. (комунікативний, культурологічний, образно-стилістичний аспекти) : автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.02. Київ, 2007. 36 с

22. Синиця І. А. Передмови лексикографічних праць як об`єкт жанрознавчих досліджень. *Мовознавство,* 2011, № 5. С. 42–49.

23. Сокол М. О. Поняття паратексту та паратекстуальності в системі сучасного літературознавства. *Вісник Житомирського державного університету*. Випуск 60. Філологічні науки. С.218–221.

24. Сокол М. Комунікативні функції передмови як паратексту. С. 312–322. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/930d5464-9e4e-4f1e-8e6b-3e5bc8819014/content (дата звернення: 03.08.2026)

25. Фаріон І. Д. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV – XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива : монографія. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2018. 654 с.

26. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності). Львів: Місіонер, 2000. 300 с.

27. Царалунга І. Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV–XV ст. Хмельницький: ФОП Гонта А.С., 2017. 448 с.

28. Чепіга І. П. (1988). Передмова й післямови до українських стародруків як джерело вивчення історії української літературної мови. Мовознавство. № 5, С. 16–25.

29. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Київ: Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, 2000. 285 с. (Мова, культура, влада).

30. Genette, G. Paratexts: Thresholds of Interpretation. (Literature, Culture, Theory 20). Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 427 p.

31. Nowak A. Rynek książkowy w świetle paratekstów cyrylickich ksiąg drukowanych w metropolii kijowskiej – wybrane kwestie. *Senoji Lietuvos literatūra*, 59, 2025, p. 31–51. DOI: https://doi.org/10.51554/SLL.25.59.03

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 09.09.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 06.11.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2026